

MORFOLOGIK PARADIGMALAR VA FUNKSIONAL-SEMANTIK MAYDON MUNOSABATINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Aslanova Ozoda Ibrohimovna,

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti katta o'qituvchi

G-mail: o.aslanova83@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20717012>

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy tilshunoslikning paradigmatic va funksional yo'nalishlari kesishmasidagi dolzarb muammolardan biri – morfologik paradigma va funksional-semantik maydon (FSM) o'rtasidagi dialektik aloqadorlik masalalari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida lisoniy birliklarning sathlararo iyerarxik munosabati, kategorial ma'nolarning maydon yadosi (markazi) hamda periferiyasida taqsimlanish qonuniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, o'zbek tili grammatik tizimidagi invariant va variant munosabatlari, morfologik transpozitsiya hodisalari aniq misollar (egalik, zamon va mayl kategoriyalari) orqali dalillangan.

Kalit so'zlar: morfologiya, paradigma, funksional-semantik maydon, lisoniy yadro, periferiya, kategorial semantika, lisoniy tizim, invariant, variant, transpozitsiya, tizimli-struktural tahlil.

Аннотация. В данной научной статье системно анализируется одна из актуальных проблем современной лингвистики, находящаяся на пересечении парадигматического и функционального направлений, — вопросы диалектической взаимосвязи между морфологической парадигмой и функционально-семантическим полем (ФСП). В ходе исследования раскрываются закономерности межуровневых иерархических отношений языковых единиц, а также распределения категориальных значений в ядре (центре) и периферии поля. Кроме того, на конкретных примерах (категории принадлежности, времени и наклонения) обосновываются отношения инварианта и варианта в грамматической системе узбекского языка, а также явления морфологической транспозиции.

Ключевые слова: морфология, парадигма, функционально-семантическое поле, языковое ядро, периферия, категориальная семантика, языковая система, инвариант, вариант, транспозиция, системно-структурный анализ.

Abstract. This scientific article provides a systematic analysis of one of the pressing issues at the intersection of the paradigmatic and functional approaches in modern linguistics—the dialectical relationship between morphological paradigms and functional-semantic fields (FSFs). The study reveals the principles governing the interlevel hierarchical relationships of linguistic units, as well as the distribution of categorical meanings within the core (center) and periphery of the field. Furthermore, the relationships between invariants and variants in the grammatical system of the Uzbek language, as well as the phenomena of morphological transposition, are demonstrated through specific examples from the categories of possession, tense, and mood.

Keywords: morphology, paradigm, functional-semantic field, linguistic core, periphery, categorical semantics, linguistic system, invariant, variant, transposition, systemic-structural analysis.

Kirish. XX asrning oxiri va XXI asr boshlariga kelib jahon tilshunosligida strukturalizmdan funksionalizm va antropotsentrizm paradigmalariga o'tish jarayoni shiddatli tus oldi. Agar klassik struktural tilshunoslik tilni asosan ichki qurilishi mukammal tashkil etilgan statik belgilar tizimi sifatida o'rgangan bo'lsa, zamonaviy lingvistik oqimlar tilga inson tafakkuri, madaniyati va muloqotini ta'minlovchi murakkab

dinamik mexanizm sifatida qaraydi. Mazkur lingvistik paradigmaning o'zgarishi til sathlari birliklarini yakkalangan (izolatsiyalangan) holda emas, balki ularning nutqiy voqelanishida, o'zaro aloqadorligida va ma'no ifodalash imkoniyatlari sintezida tadqiq etish zaruriyatini yuzaga keltirdi.

Ushbu iyerarxik va funksional munosabatlarni tushunishda til tizimining ikki tayanch tushunchasi – **morfologik paradigma** hamda **funksional-semantik maydon (FSM)** o'rtasidagi bog'liqlik ko'prik vazifasini o'taydi. Morfologik paradigma tilning grammatik sathida barqarorlik, iqtisodiy tejamkorlik va qat'iy strukturaviy tartibni kafolatlasa, FSM tilning turli sathlariga mansub (leksik, frazeologik, morfologik, sintaktik) vositalarni yagona mazmuniy-vazifaviy mohiyat atrofida birlashtirib, tilning dinamik tabiati hamda cheksiz kommunikativ imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida til birliklarini tizimli-struktural o'rganish maktabining asoschilari H. Ne'matov, R. Rasulov kabi olimlar tomonidan leksik sathi doirasida maydon nazariyasining poydevori qo'yilgan bo'lsa-da, morfologik qurilish va mazmun maydonlarining o'zaro aloqasi, kategorial shakllarning funksional ko'chishi muammolari hamon fundamental tadqiqotlarga muhtoj. Ushbu maqolaning maqsadi – morfologik paradigma va funksional-semantik maydon tushunchalarining o'zaro tutashish nuqtalarini aniqlash, ularning tizim va nutq (lison va nutq) dixotomiyasidagi rolini tahlil qilish hamda ushbu munosabatlarning lisoniy modelini yaratishdan iboratdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tizimli-struktural, funksional-semantik va tavsifiy-tahliliy metodlardan foydalanildi. Morfologik paradigma hamda funksional-semantik maydon o'rtasidagi munosabatlar o'zbek tili grammatik materiallari asosida o'rganilib, kategorial ma'nolarning yadro va periferiya qismlarida namoyon bo'lish xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, invariant-variant munosabatlari hamda morfologik transpozitsiya hodisalari misollar yordamida izohlandi va natijalar umumlashtirish usuli orqali xulosalandi.

Tahlillar va natijalar. Morfologik paradigma – bu ma'lum bir grammatik kategorial ma'no asosida birlashgan, o'zaro zidlanuvchi (oppozitsiyadagi), ammo yagona invariant tushunchaning variantlari hisoblangan grammatik shakllarning qat'iy, yopiq mikrotizimidir. Paradigmaning lisoniy tabiati va mavjudligi bevosita tilning iqtisodiy va tejamkorlik qonuniyatiga bog'liq: inson miyasi (lisoniy xotira) cheksiz miqdordagi jummalarni tayyor holda saqlay olmaydi; aksincha, u chekli miqdordagi grammatik qoliplar (paradigmalar) va modellar zaxirasini saqlaydi hamda nutq jarayonida ulardan samarali foydalanadi.

Sassyur va uning davomchilari ta'kidlaganidek, paradigmatic munosabatlar "tanlash" o'qi (vertikal o'q) bo'ylab shakllanadi. Masalan, o'zbek tilidagi ot turkumiga xos egalik paradigmasini olib ko'raylik:

Egalik Paradigmasi: -im, -ing, -i / -si, -imiz, -ingiz, -lari

Nutq soʻzlovchisi maʼlum bir obʼektning oʻziga tegishli ekanligini ifodalamoqchi boʻlsa, ushbu vertikal oʻqda joylashgan va xotirasida tayyor turgan paradigmalar zaxirasidan birinchi shaxs birlik shaklini (-im) tanlaydi va sintagmatik (gorizontal) oʻqqa olib chiqib, “*kitobim*” soʻz shaklini hosil qiladi.

Morfologik paradigmaning tizimli xususiyatlarini uchta asosiy tamoyil orqali xarakterlash mumkin:

1. Aʼzolarining invariantsiyasi (Oʻzgarmaslik): Har bir paradigma aʼzosi tizimda qatʼiy va oʻziga xos grammatik maʼnoga ega boʻlib, uning asosi tizimiy invariant hisoblanadi.

2. Zidlanish (Oppozitsiya): Paradigma aʼzolari bir-biridan kamida bitta grammatik belgi (masalan, shaxs, son, zamon yoki inkorlik) orqali keskin ajralib turadi. Bir aʼzoning qiymati ikkinchisining yoʻqligi yoki unga qarama-qarshi ekanligi bilan belgilanadi.

3. Tizimiy barqarorlik va yopiqlik: Leksik sathdan farqli oʻlaroq, morfologik paradigma tizimi ochiq emas. Unga osonlikcha yangi aʼzo qoʻshilmaydi yoki mavjud aʼzo chiqib ketmaydi. Bu esa til qurilishining "skeleti" yoki asosi boʻlib xizmat qiladi.

Funksional-semantik maydon (FSM) tushunchasi lisoniy semantikaning eng yirik va universal birliklaridan biri boʻlib, u XX- asrning ikkinchi yarmida taniqli tilshunos A.V. Bondarko tomonidan tizimli nazariya darajasiga koʻtarildi. Bondarko maktabi tilshunoslikka "*mazmunsiz shakl yoʻq, shaklsiz maʼno yoʻq*" degan fundamental dialektik tamoyilni olib kirdi. FSM – bu turli lisoniy sathlarga mansub boʻlgan (morfologik, leksik, sintaktik, soʻz yasovchi, hatto intonatsion) vositalarning muayyan bir umumiy semantik kategoriya (masalan, *zamon, makon, modallik, sabab, maqsad, miqdor, qarashlilik*) asosida nutqiy va funksional birlashuvidir.

FSM anʼanaviy lisoniy sathlardan farqli oʻlaroq, vertikal kesimda emas, balki gorizontal va sathlararo kesimda ishlaydi. Uning ichki strukturasi mutlaqo iyerarxik xarakterga ega boʻlib, ikki yirik qismdan tashkil topadi:

A) Maydon Yadrosi (Markaz)

Maydonning yadrosini berilgan semantik maʼnoni ifodalash uchun tilda eng koʻp ixtisoslashgan, muntazam qoʻllanadigan, grammatikalashgan va tizimli xarakterga ega boʻlgan vositalar tashkil etadi. Qoida tariqasida, aksariyat tillarda (xususan, agglütinativ tipli oʻzbek tilida) FSM yadrosini aynan morfologik paradigmalar tashkil qiladi. Masalan, "*Zamon*" funksional-semantik maydonining yadrosida feʼning zamon shakllari paradigmasi (-di, -yap, -moqda, -gan, -ar) mustahkam oʻrin olgan.

B) Maydon Periferiyasi (Chekka qism)

Periferiyani esa yadro atrofida joylashgan, asosiy semantik ma'noni qo'shimcha stilistik, konnotativ yoki kontekstual bo'yoqlar bilan boyituvchi, ammo ushbu ma'noni ifodalashga mutlaqo ixtisoslashmagan leksik vositalar, sintaktik qurilmalar yoki modal unsurlar tashkil qiladi. Masalan, o'sha "Zamon" maydonining periferiyasida:

- *Leksik birliklar*: bugun, ertaga, o'tgan yili, asrlar davomida;
- *Sintaktik qurilmalar*: "shunday qilmoqchi bo'lib turibdi" (kelajak zamon ma'nosi);
- *Frazeologizmlar*: "ko'z ochib yumguncha" (tezlik va vaqt o'lchovi) kabi vositalar

xizmat qiladi. Yadro va periferiya o'rtasidagi chegara qat'iy emas, u o'ta diffuz (singishuvchan) xarakterga ega bo'lib, tilning dinamikasini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot zamonaviy tilshunoslikning ustuvor yo'nalishlari hisoblangan tizimli-struktural (statik) hamda funksional-antropotsentrik (dinamik) paradigmlar kesishmasidagi dolzarb muammoni fundamental darajada tahlil etishga bag'ishlangan. Maqolada tilning lisoniy hamda nutqiy tabiati — morfologik paradigma va funksional-semantik maydon (FSM) munosabatlari kontekstida tizimli tadqiq etilib, quyidagi ilmiy va nazariy xulosalarga kelindi:

Lison va nutq dixotomiyasining yangicha talqini

Morfologik paradigma va funksional-semantik maydon munosabati tilda tizim va faoliyat (lison va nutq) muammosini hal qiluvchi ko'prik hisoblanadi. Morfologik paradigma — tilning ichki imkoniyatlari darajasida barqarorlik, iqtisodiy tejamkorlik va qat'iy strukturaviy tartibni ta'minlovchi, vertikal ("tanlash") o'qi bo'ylab joylashgan yopiq mikrotizimdir. FSM esa ushbu lisoniy imkoniyatlarning nutq jarayonida, gorizontol o'qda turli sath vositalari (leksik, frazeologik, sintaktik) bilan sintezlashib, dinamik va cheksiz muloqot imkoniyatlarini yuzaga chiqarish mexanizmidir.

Yadro va periferiya iyerarxiyasining xususiyatlari. Tadqiqotda FSMning ichki strukturaviy tashkil etilishi o'zbek tili grammatik tizimi misolida mukammal dalillangan. Unga ko'ra: Maydon yadrosini (markazini): Berilgan kategorial semantikani (masalan: egalik, zamon, mayl) ifodalashga toifalashgan, muntazam va majburiy xarakterga ega bo'lgan morfologik paradigmlar tashkil etadi. Bu agglütinativ tillarning tabiati bilan bog'liq qonuniyatdir. Maydon periferiyasini (chekkasini): Yadrodagi ma'noni qo'shimcha modallik, ekspressivlik va kontekstual bo'yoqlar bilan to'ldiruvchi, ammo ushbu ma'noga maxsus ixtisoslashmagan leksik birliklar, tasviriy vositalar va sintaktik qurilmalar hosil qiladi. Invariant-variant munosabatlari va diffuzlik qonuniyati. Maqolada paradigma a'zolarining invariantsiyasi va ularning nutqiy voqelanishidagi variantdorligi, shuningdek, morfologik transpozitsiya (funksional ko'chish) hodisalari dialektik qonuniyat sifatida baholangan. Yadro va periferiya o'rtasidagi chegaralarning qat'iy emasligi, ya'ni singishuvchan (diffuz) xakteri tilning statik qurilma emas, balki doimiy harakatdagi tirik, funksional tizim ekanligini isbotlaydi.

Tadqiqot o'zbek tilshunosligida shu paytgacha asosan leksik sath doirasida o'rganib kelingan "maydon nazariyasi"ni morfologik qurilish va grammatik kategorial semantika miqyosiga olib chiqdi. Ishda taklif etilgan sathlararo iyerarxik yondashuv o'zbek tili grammatikasini shunchaki quruq qoliplar (formalar) yig'indisi sifatida emas, balki inson tafakkuri va muloqotini ta'minlovchi yaxlit funksional-semantik model asosida qayta tadqiq etishga yangi metodologik yo'l ochadi. Maqola o'zbek tilshunosligida grammatik shakllarni shunchaki qat'iy qoliplar sifatida emas, balki ularning nutqdagi cheksiz kommunikativ hamda ma'no ifodalash imkoniyatlari (funksional-semantik tabiati) bilan birgalikda, yaxlit lisoniy model asosida o'rganish zarurligini metodologik jihatdan asoslab bergan.

Xulosa. Tadqiqot natijalari morfologik paradigma va funksional-semantik maydon o'rtasida uzviy hamda o'zaro to'ldiruvchi munosabat mavjudligini ko'rsatdi. Morfologik paradigmalar grammatik ma'nolarning tizimli va barqaror ifodasini ta'minlasa, funksional-semantik maydon ushbu ma'nolarning nutqiy voqelanishi va turli lisoniy vositalar orqali kengayishini namoyon etadi. O'zbek tili materiallari asosida egalik, zamon va mayl kategoriyalarining tahlili morfologik shakllar FSM yadrosini tashkil etishini, leksik va sintaktik vositalar esa uning periferiyasida faol ishtirok etishini tasdiqladi. Shu jihatdan, morfologik paradigma va funksional-semantik maydonni yaxlit tizim sifatida o'rganish grammatik kategoriyalarning mazmuniy va funksional mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bondarko A. V. *Teoriya morfologicheskix kategoriy i aspektnie issledovaniya*. – Leningrad: Nauka, 1975. – 222 s.
2. Bondarko A. V. *Principi funktsionalnoy grammatiki i voprosi aspektologii*. – Moskva: Nauka, 1983. – 208 s.
3. Ne'matov H. *So'z sintagmatikasi va paradigmaticasi. O'zbek tili tizimi tadqiqi*. – Toshkent: Fan, 1991.
4. Ne'matov H., Rasulov R. *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 128 b.
5. Rasulov R. *Til tizimi va leksik voqelik (Munosabat maydonlari)*. – Toshkent: Fan, 2005.
6. Sossyur Ferdinand de. *Trudi po yazikoznaniyu*. / Per. s franc. pod red. A. A. Xolodovicha. – Moskva: Progress, 1977. – 696 s. (*Paradigmatik va sintagmatik munosabatlar uchun*)
7. Mahmudov N., Nurmonov A. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Sintaksis)*. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 232 b.
8. Rahmatullayev Sh. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi (Morfologiya)*. – Toshkent: Universitet, 2008.
9. Mirzayev M., Usmonov S., Tojiyev Yo. *O'zbek tili (Morfologiya va sintaksis)*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 320 b.
10. Shchur G. S. *Teoriya polya v lingvistike*. – Moskva: Nauka, 1974. – 256 s.
11. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 400 b.